Наталія Ідріс

АНТИУКРАЇНСЬКІ НАСТРОЇ У МІСТАХ УСРР ЗА ДОБИ "УКРАЇНІЗАЦІЇ" У 20 – НА ПОЧАТКУ 30-Х РР. XX СТ.

У статті досліджено антиукраїнські настрої, що за доби радянської "українізації" були поширені у зросійщених містах УСРР. Вивчення впливу цього чинника на характер і темпи "українізації" міст потрібні для дієвого й ефективного планування та проведення національної політики у державі тепер.

Ключові слова: *українофобія, українська культура, українська мова, російська мова.*

Молода незалежна Україна нині намагається відновити престиж української мови та культури. Однак заходи з дезросійщення потребують широкої підтримки як з боку політиків, законодавців, урядовців усіх рівнів, так і з боку пересічних громадян. Кон'юнктурність окресленої проблеми, полюсність у настроях та оцінках щодо характеру та змісту заходів національної політики призводять до соціального напруження, розколу в українському суспільстві. Продуктивному розв'язанню проблеми зезросійщення України заважає деструктивна українофобія.

Саме тому надзвичайно важливим є вивчення досвіду "українізації" 20 – початку 30-х рр. XX ст., коли на крихкому фундаменті тимчасової і дозованої національної політики розпочалося справжнє відродження української мови й культури, розширення сфери їхнього вжитку. Стихійність процесу національного відродження лише посилила страхи та активні виступи противників "українізації". Історичне дослідження окресленої проблеми допомагає виважено оцінити вплив антиукраїнських настроїв на успішність українізаційної кампанії – на прикладі зросійщених міст УСРР, де прояви українофобії набули найбільшої виразності та гостроти.

Дослідженню українофобії присвячено один із підрозділів книги, що стала програмою українського дисидентського руху – "Інтернаціоналізм чи русифікація?" І. Дзюби, низку статей О. Бакалець та П. Соболя, а також про прояви українофобії доби "українізації". Проте більшість дослідників українофобію як самостійну проблему не досліджує, а розглядає її у загальному контексті, аналізуючи ставлення населення до "українізації".

У 60-х роках XX ст. І. Дзюба поставив запитання, яке надзвичайно актуальне і тепер: чому саме українські міста виступили грандіозними лабораторіями русифікації? [1, с. 158] Коріння окресленої проблеми треба шукати в історичному анамнезі. Склалося так, що українські міста на початок XX ст. майже втратили ознаки належності до корінної нації: що більшим було місто, т менше у ньому мешкало українців. Лише у містах чисельністю до 10 тис. жителів українці становили більшість; у великих містах їхній відсоток був значно меншим [2, с. 28].

Щодо історичної долі українських міст, то І. Дзюба, зокрема, взазначив: "Гігантською русифікаторською м'ясорубкою були і, на жаль, залишаються міста – колись переважно великі, а тепер уже й малі. Міста були місцем осідку, за словами одного російського письменника, "десяти поколений русификаторов", джерелом і символом національного пригнічення й колоніального наступу царизму. Йдеться, звичайно, не про місто як таке, не про місто – вогнище культури й революційного руху, – а про місто бюрократів і міщан, місто колонізаторів..." [1, с. 157]

У доленосні для України роки – розпал української національно-демократичної революції 1917–1921 рр., що стала могутнім стимулом для формування національної самосвідомості та чітко виявила прагнення українського народу до незалежності, – українофобія виявилася, насамперед, як протидія національно-культурним та державним процесам в Україні.

Із завоюванням більшовиками України антиукраїнські настрої лише посилилися. Бастіонами нової влади стали українські міста, у яких проживало близько 80 відсотків членів КП(б)У, водночас як склад населення був майже зворотнопропорційним [3, с. 220-221]. Саме у містах УСРР прояви українофобії набули найрізкіших проявів. Неприховані прояви українофобії заважали отриманню новою владою кредиту довіри у вороже налаштованого українського селянства. Тактичний наступ на українофобію задекларувала проголошена на XII з'їзді РКП(б) політика коренізації, а в Україні – політика "українізації".

Офіційна політика українізації передбачала: залучення українців до державного та господарського будівництва; врахування національних чинників при комплектуванні партійного і державного апарату, громадських організацій; запровадження по всіх установах української мови; організацію мережі шкіл, вищих навчальних закладів, видавничої справи українською

© Наталія Ідріс, 2010

мовою; вивчення національних звичаїв і обрядів населення, соціально-політичних та історико-побутових умов України; більшовицьке керівництво розвитком української радянської культури. Як тактичний хід, українізація не мала своєї послідовної концепції, теоретичної моделі запланованих заходів і була тимчасовою, дозованою та контрольованою політикою, що її проводили більшовики, для того щоб отримати кредит довіри місцевого українського населення, забезпечити себе резервами часу на закріплення влади, виявити та знищити активні сили національного опору.

Декларована політика українізації мала замаскувати прояви російського шовінізму. “Українофобія, – пояснює І. Дзюба, – не обов’язково означає бажання скручувати в’язи кожному українцеві (хоч є і подібні настрої: сам Йосиф Сталін, як відомо з матеріалів XX з’їзду партії, сильно переживав, що фізично не може вислати всіх українців доу Сибір). Може бути українофобія ліберальна і навіть вищою мірою інтелігентна... буває українофобія і з великої любові до України... Але є й українофобія одверто людиножерського характеру...” [1, с. 125-126]

Прояви українофобії доби “українізації” були найрізноманітнішими. На соціальному рівні – це зневажливе, нетерпиме ставлення до всього українського, особливо до мови, та навіть заперечення права українців на саме існування, як окремого етносу. На психологічно-стереотипному рівні – це використання образливих етнонімів (малороси, хохли), приписування цілому народові окремих негативних рис. На ідейно-політичному – це “обґрунтування” славнозвісної тези щодо перемоги вищої російської культури пролетаріату і відмирання української селянської культури, це цілеспрямоване розпалювання ненависті до українців як засіб досягнення політичних цілей, загарбницьких та імперських амбіцій тощо.

П. Соболь, сучасний дослідник, кандидат історичних наук, фахівець із питань вітчизняної історії 20–30-х років XX ст., дає таке означення цьому проявові ксенофобії: “Українофобія як соціально-політичне та етнопсихологічне явище у системі міжетнічних відносин уже досить давно стала хронічною хворобою значної частини росіян та інших зросійщених верств населення в Україні. Вона є не що інше, як вияв неперебірного страху цих верств за змогу втрати мовного, духовного, політичного й економічного панування в українському суспільстві, який трансформується у відповідні дії для збереження цього статусу, а також на спотворення і руйнування природних цінностей українського народу шляхом російської духовної експансії” [4, с. 16].

Концептуально-ідеологічним підґрунтям для українофобії доби “українізації” стала реанімована другим секретарем ЦК КП(б)У Д. Лебедем “теорія боротьби двох культур” (коріння “теорії” лежить у поглядах П. Струве та Р. Люксембург). Згідно з нею, зазначалося, що в Україні міська культура – це російська, а українська – сільська. Російсько-пролетарська культура міста визнавалася вищою, а українсько-селянська культура села – відсталою, нижчою. Передрікали перемогу російської культури міста внаслідок природніх процесів, а “українізацію” визнавали “штучним”, а отже, не потрібним гальмом.

Політика українізації, що проводилася із метою закріплення більшовицької влади в Україні, “по суті була міським явищем, бо в адміністративному плані українізація проходила в республіканських, губернських та окружних партійних і державних установах; саме тут вона знаходилася під найбільшим контролем центра... Українізація районних та сільських осередків проходила та контролювалася з меншим напруженням” [5, с.197]. Пояснення тут очевидне: українське село в українізаційних заходах не мало потреби, у той час як зросійщене місто – бастіон більшовицької влади в Україні – викликало недовіру україномовного та переважно сільського населення України, а тому місто, як осередок більшовицької влади, мало заговорити українською мовою з корінним населенням і в такий спосіб завоювати його довіру.

Саме у зросійщених містах українофобія мала надзвичайно спрятливий ґрунт. Українофоби тут вдавалися до відкритого бунту проти “українізації”. З’являлися звинувачення щодо утиску російського населення в Україні, надумані звинувачення у закритті російськомовних шкіл і забороні вживати російську мову, в насильницьких методах українізації тощо.

Про небажання російського та зросійщеного городянства українізуватися знаходимо численні свідчення в архівних документах, у спогадах сучасників подій тощо. У привітанні XIII з’їзду РКП (“Думки про національне питання у зв’язку з декретами уряду УССР про українізацію”) наведено приклади образливих висловлювань на адресу української мови (до прикладу: “потрудитесь говорить на понятном языке, а не на турецком”, “разве мы для того Украину завоевали, чтобы и корявый этот украинский язык изучать”, “что это вы предлагаете нам газету на этом собачьем языке”) і констатується: “Частенько спостерігаються випадки і просто українофобства” [6, арк. 140, 141]. “У містах російська буржуазія, ...а особливо російські урядовці, котрі мали тепленькі місця в своїх руках, починаючи від університету, до – діловодства – ці руські урядовці надзвичайно яро протестували проти українізації” [7, арк. 71].

Ставлення до “українізації” з боку харків’ян, які відвідували українізаційні курси, висвітлює у своїх спогадах “українізатор” І. Майстренко. Серед курсантів росіяни були нечисленною групою на курсах: “Ті одиниці, яких я пам’ятаю, були ще менш здібні до українізації, ніж русифіковані малороси”. Своїм ставленням до “українізації” ця група курсантів не дуже вирізнялася: “Виглядало так, що росіяни вважали українізацію сезонною несерйозною спра-

вою...” [8, с. 183-184]. Свідчення І. Майстренко про несерйозне, а часом навіть зневажливе ставлення до українізації з боку російських та зросійщених мешканців міст підтверджують спогади С. Єфремова, який зробив запис у своєму щоденнику в жовтні 1924 р. про негативне ставлення до вивчення української мови та складання іспитів з української мови так: “росіяне нарікали і нарікають, але пальцем кивнути не хочуть, щоб якось вже раду собі з тим дати...” [9, с. 155]

Українофобські настрої доби “українізації” не залежали від категорії міського населення, професії, віку і були поширені як серед робітників, службовців, так і серед професорсько-викладацького складу університетів. На сторінках “Вістей ВУЦВК” за 1926 р. наведено слова київського лектора “професора астрономії на прізвище – Калина”, який, зокрема, відзначив: “Правда, украинский язык это хорошо, где-нибудь в садочку для парня с девкой, но причем тут наука. Мы, киевляне, (еге, еге, чули, чули, як же, – про кієвлян та “кієвлянина” чули...), видим как Украинская академия наук трещит от этой украинизации, да и вообще, неизвестно, как будет с этой украинизацией” [10].

Викладач фізики на Дніпрельстані Баренівський висловлювався гранично відверто: “Надзвичайна дурниця, що вимагають будівництво якоїсь національної культури, адже, по суті, Україна зараз не що інше, як частина Росії. Ніколи вона не буде самостійною, завжди житиме за вказівкою матінки-Росії” [11, арк. 33-34].

З листа Н. Тарасової, вчительки з Донбасу, стає зрозумілим, що “українофобія” є ґрунтом для категоричніших висновків: “Перш за все є Україна і не є Україна, помилково до неї зарахована. Наприклад, Київщина, Полтавщина, Чернігівщина, північна частина Харківщини – це, без сумніву, Україна. А ось Донбас, Маріупольський округ, Херсонщина, Одещина – це місця сумнівні. Особливо Донбас... За таких же підстав Полісся може бути приєднане до Польщі та й уся Правобережна Україна” [12, арк. 122-123]. Саме у регіонах, визначених Н. Тарасовою як “сумнівно українські”, антиукраїнські настрої найбільше проявилися.

Яскраве уявлення про характер українофобії дає аналіз українізаційних процесів у містах Півдня УСРР. Так, наприклад, наступ українофобів на українську “селянську” мову і культуру був тут набагато сильнішим ніж в інших регіонах, а пояснюється це об’єктивними причинами – “процес русифікації у містах регіону був набагато глибшим, ніж у цілому в Україні. У Миколаєві, наприклад, проживало 28 відсотківукраїнців... З українців міста тільки третя частина вважала своєю рідною мовою українську... В Одесі чисельність українців була зовсім мізерною – 4 відсотки. Отже, для проявів українофобії, – узагальнює П. Соболь, – тут був надзвичайно сприятливий етно-соціяльний ґрунт...” [4, арк. 16-17].

Комісія у справах українізації (1926 рік) зазначила: “Взагалі ж враження таке, що Одеса не хоче українізуватися. Всюди (установи, трамвай, крамниці, міліція, суд, клуби) лунає російська мова...”. Труднощі “українізації” міста чиновники пояснювали так: “Трудно щось взагалі переводити до життя, спираючись на широкі маси, коли ці маси самі не співчувають роботі”. І далі з огляду комісії дізнаємося, що “в Одесі можна часто зустріти службовця, що не вірить в українізацію”, а “із 787 відповідальних робітників мови зовсім не знає – 602” [13, арк. 5, 11, 12]. Не лыпшою була ситуація в інших містах Півдня УСРР. Наприклад, як свідчать звіти, “украинские курсы в г. Мелитополе срываются, благодаря отрицательному отношению к ним партийцев, которое переносится и на беспартийные массы” [14, арк.38]. Чого лише варта категорична заява завідувача Одеського окружного відділу Народної освіти Кутузова: “Мови не знаю, вивчати її не бажаю, але можу проспівати українську пісню” [15, с. 29]. Як наслідок, “рядові службовці мову вчать, але підхід до українізації формальний. Вчать мову страху ради” [16, с. 126].

З метою всебычного висвітлення проявів українофобії доби “українізації” доцыльно звернутиясь до героїв комедії Миколи Куліша “Мина Мазайло” (1928), бо у його драматургії “відтворюється не стільки фактура історичного матеріалу, скільки суть історичної події” [17, с. 335] і, на думку Н. Малютіної, у ній “особистісна історія підпорядковується загальноісторичному перебігу подій...” [18, с. 98].

Так, Мина, головний герой (радянський службовець, мешканець Харкова, українець), його дружина та донька – українофоби. Сам Мина Мазайло прагне змінити своє українське прізвище на російське Мазєнін, а опанування російською мовою, на його думку, це шлях до вищого соціального статусу (і це в час розпалу “українізації”). “Серцем передчуваю, що українізація – це спосіб зробити з мене провінціала, другосортного службовця і не давати мені ходу на вищі посади” [19, с. 133], – озвучує свої страхи головний герой. Однодумцем Мини є його найближча родичка – тьотя Мотя, що приїхала із Курська і з перших хвилин перебування у Харкові вжахнулася: “Тільки що під’їхали до вокзалу, дивлюсь – отакими великими літерами: “Харків”. Дивлюсь – не “Харьков”, а “Харків”! Нащо, питаюсь, навіщо ви нам іспортілі город?” [19, с. 118]. Її українофобські висловлювання є найпоказовішими проявами шовінізму. “Та в “Днях Турбіних” Альоша, ти знаєш, як про українізацію сказав: все це туман, чорний туман, каже, і все це минеться. І я вірю, що все оце минеться. Зостанеться єдина, неподільна...” [19, с. 135], або “По-моєму, прілічнєє бить ізнасілованной, нєжелі українізірованной” [19, с. 148].

Яскравим прикладом українофобії як зневажливої реакції на адресу української мови є лист російського пролетарського письменника Максима Горького до О. Слісаренка щодо

видання його повісті "Мать" українською: "Уважаемый Алексей Александрович, я категорически против сокращения повести "Мать". Мне кажется, что и перевод этой повести на украинское наречие тоже не нужен. Меня удивляет тот факт, что люди, ставя перед собой одну и ту же цель, не только утверждают различие наречий – стремятся сделать наречие "языком", но еще и угнетают тех великороссов, которые очутились меньшинством в области даного наречия". Сам О. Слісаренко у відповіді Максимовы Горькому з приводу нібито існуючого утиску росіян в Україні відповів, що про уявні утиски кричать лише російські шовіністи: "этот то именно зарвавшийся нахал, потеряв возможность оплёвывать "мужицкую нацию" и воет сейчас об "угнетении" [20, арк. 59].

Українофобські настрої активно підтримувались або "не помічалися" тією частиною партійного і радянського апарату, яка не хотіла всерйоз вивчати українську мову. За таких умов посилювалася поляризація українського суспільства. Москва, що пильно стежила за процесом культурного відродження України, боячись зміцнення тенденцій до її усамостійнення, вела перманентну боротьбу з українофобією, залишаючи право на остаточну перемогу за останньою. "Сповільнена ідеологізована "українізація" поступово замінюється на зворотний процес: у всезростаючих масштабах набирає силу деукраїнізація" [21, с. 340].

Із призначенням у січні 1933 року секретарем ЦК КП(б)У П. Постишева розпочалось активне згортання "українізації". Відбувалися масові репресії, спрямовані проти так званих "націоналістів". "Перемога українофобів над українізаторами визначила трагічну долю останніх – майже усі вони пройшли сталінську Голгофу" [22, с. 288]. Справдилися пророчі слова Миколи Куліша, написані ще 1923 р. і вкладені у вуста дядька Тараса, героя комедії "Мина Мазайло": "Їхня українізація – це спосіб виявити усіх нас, українців, а тоді знищити разом, щоб і духу не було... Попереджаю!" [19, с. 133] Автор цього твору і цих слів був звинувачений у буржуазному націоналізмі, заарештований у жовтні 1934 року і розстріляний у листопаді 1937 року.

Отже, досвід "українізації" 1920 – 1930-х років засвідчив, що побутова українофобія набирає сили і становить реальну загрозу особливо за умови підтримки або байдужості влади. Небезпека концептуальної українофобії на державному рівні потребує адекватних заходів: поєднання принциповості і послідовності у подоланні об'єктивних наслідків зросійщення з толерантністю щодо тих, хто не володіє державною мовою, але з жорсткими вимогами до якості володіння українською мовою урядовцями та державними службовцями. Подальші наукові історичні розвідки мають допомогти чітко об'єктизувати феномен українофобії, розкрити його історичне значення.

Література

1. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? / І. Дзюба. — К.: ВД "Києво-Могилянська академія", 2005.
2. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX століття / Богдан Кравченко. — К.: Основа, 1997.
3. Масненко В. В. Між колоніальною адміністрацією та національною елітою: українізація компартії, державних органів, комсомолу в 1920-х роках / В. В. Масненко // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: зб. статей. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2001. — Вип. 4.
4. Соболь П. Прояви українофобії на території совєтської України: 1920-1930 роки / П.Соболь / Визвольний шлях. — 2000. — № 10.
5. Мозуленко Д. І. Ставлення населення півдня УСРР до політики коренізації (1920-ті рр.): постановка проблеми / Д. І. Мозуленко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — 2007. — Вип. XXI.
6. ЦДАГО України, Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2455.
7. Там само. — Спр. 2248.
8. Майстренко І. Історія мого покоління: Спогади учасника революційних подій в Україні / І. Майстренко. — Едмонтон: Канадський ін-т українських студій, Альбертський ун-т, 1985.
9. Єфремов С.О. Щоденники, 1923 — 1929 / С.О.Єфремов. — К.: РАДА, 1997.
10. Таран Ф. Астроном і українізація // Вісті ВУЦВК. — 1926. — 12 березня.
11. ЦДАГО України, Ф.1. — Оп.20. — Спр. 4171.
12. Там само. — Спр. 2631.
13. Там само. — Спр. 2253.
14. Там само. — Спр. 1978.
15. Малій К. Українізація освіти у 20-ті роки / К.Малій // Рідна школа. — 1996. — № 11/12.
16. Гонтар О.В. Деякі питання міжнаціональних відносин на Україні в 20-ті роки / О.В Гонтар // Укр. іст. Журнал. — 1991. — № 7.
17. История русской драматургии (втор. пол. XIX — нач. XX в.). — Л.: Наука, 1987.
18. Малютіна Н. П. Українська драматургія кінця XIX — початку XX століття: аспекти родо-жанрової динаміки: Монографія / Наталія Павлівна Малютіна. — Одеса: Астропринт, 2006.
19. Куліш М. Г. Маклена Граса: П'єси / М. Г.Куліш. — Харків: Фоліо, 2007.
20. ЦДАГО України, Ф.1. — Оп.20. — Спр. 2695.
21. "Українізація" 1920-1930-х років: передумови, здобутки, уроки. Колективна монографія. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2003.
22. Соболь П. Українофобія у вищих навчальних закладах Півдня України: 20–30-ті рр. XX ст. / П. Соболь // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. — Тернопіль, 2003. — Вип. 3. — С. 288.

In the article we analyze anti-Ukrainian spirits which were widely spread in the period of ukrainization in the russificated cities of USSR. Investigation of this psychological fact influenced the character and tempo of "ukrainization" of the cities is necessary for an active and effective implementation of the national policy in the country today.